

A magyarországi német szervezetek helyi és regionális szintű aktivitása

1924 és 1945 között

OTKA 112448 ny. sz. projekt

Zárójelentés

A projekt fő célkitűzése az volt, hogy a magyarországi németek történetének egy olyan aspektusával foglalkozzék, amely az eddigi kutatásokban alig kapott figyelmet, s ha mégis, akkor a makroszintre fókuszáló vizsgálat csupán kiegészítő terepeként. Emiatt hiányos ismereteink vannak csak a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) és a Volksbund falusi, városi tagszervezetek tevékenységéről, illetve az országos szervezetek helyi szintre koncentráló, konkrét szervezési tevékenységéről. A téma második világháború utáni tabusítása, a kitelepítés és az élménygeneráció kihalása oda vezetett, hogy a legtöbb, németek által is lakott településen a kollektív emlékezet mindössze annyit őriz a németek két világháború közötti szervezeti aktivitásáról, hogy az említett közösségek valamikor megalakították helyi csoportjaikat, s ezek tevékenysége megosztotta a lakosságot. Kevés olyan település van, ahol időpontokhoz kötött konkrét eseményekről is rendelkezésre állnak adatok. A projekt azt a célt tűzte ki maga elé, hogy olyan eredményeket mutasson fel, amelyek mind a történész szakma, mind pedig a laikus közönség érdeklődésére számot tarthatnak.

A kutatás legnagyobb részben levéltári forrásokra támaszkodott. A nagypolitikai összefüggések és a szervezetek működésének és németországi kapcsolatainak feltárásához a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, illetve a Német Külügyminisztérium Levéltárában őrzött dokumentumok járultak hozzá. Emellett a Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi Osztályának iratai (K 28), valamint a Belügyminisztérium rezervált iratai (K 149) között található meg leginkább azok a dokumentumok, amelyeket a helyi aktivitás vizsgálatához fel kellett dolgozni. Ezek a fondok jelentős részben átfedést mutatnak egymással, mivel a releváns főszolgabírói és főispáni jelentések mindkét helyre megérkeztek, s ezek jelentős számban meg is maradtak. Emellett az MNL 12 olyan megyei levéltárában is folyt kutatás, ahol a két világháború között még nagy számban élt német lakosság. (Bács-Kiskun, Baranya, Békés, Fejér, Győr-Moson-Sopron, Sopron, Komárom-Esztergom, Pest, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém.) A megyei levéltárakban a forrásfeltárás alapvetően a főispáni bizalmas iratokra, az alispánok irataira, valamint a főszolgabírók jelentéseire terjedt

ki. Bács-Kiskun és Baranya megye kivételével a feltárást helyben dolgozó levéltári munkatársak végezték, előre egyeztetett kritériumok szerint. Előbbi kettőt a vezető kutató végezte el. A megyei levéltárakban őrzött anyag rendkívül változatos képet mutat, az azonban általános megállapításként leszögezhető, hogy az egykor keletkezett forrásokban hatalmas pusztulás következett be, részint a világháború, részint a korábbi évtizedek nem szakszerű őrzési feltételei, illetve az elhibázott szelekció miatt. Vannak olyan megyei levéltárak (pl. Komárom-Esztergom, Veszprém stb.), ahol alig maradtak fenn olyan dokumentumok, amelyek a projekt szempontjából hasznosíthatók lettek volna, s vannak olyanok is (Pest, Baranya, Tolna), ahol az átlaghoz képest nagyobb arányban bukkanhatunk a vizsgált forráscsoportokban német szervezeteket érintő feljegyzésekre. Ezek legtöbb esetben inkább a kvantitatív vizsgálathoz járulnak hozzá, de szerencsére szép számmal akadnak olyan források is, amelyek a különböző kisebbségi aktivitási formákról is részletesen beszámolnak. (A feltárt forrásokról iratkataszterek készültek.)

A szekunder források közül kiemelendők a német szervezetek heti, illetve napilapjai, a Sonntagsblatt, a Neues Sonntagsblatt, a Deutscher Volksbote és a Deutsche Zeitung. A projekt keretében sikerült az első hármat digitalizáltatni, ami nagyban megkönnyítette használatukat. A lapok az egyes események leírása mellett azért is kiemelt jelentőséggel bírtak, mert mindegyik számukban volt egy rovat, amely az előző héten zajlott eseményekről számolt be – természetesen csak vázlatosan, vagy egy-egy említés erejéig. Ily módon a hiányos levéltári források kiegészíthetők voltak a másodlagos források révén.

A levéltári források és a német lapokból nyert információk azt a megállapítást húzzák alá, mely szerint mindkét szervezet országos vezetősége hatalmas energiát fektetett a helyi csoportok megalakításába, működtetésébe, életben tartásába. Működésük következménye volt, hogy a trianoni Magyarország területén élő 500 ezres német lakosság a harmincas évek végére, negyvenes évek elejére elkezdett magára közösségként tekinteni. (Akkor is érvényes ez a megállapítás, ha a Volksbund országos vezetősége legkésőbb 1942-re egyértelműen és kizárólagosan a nemzetiszocialista Németország befolyása alá került.) A dokumentumokból kirajzolódnak a két szervezet eltérő működési feltételei, s a nagypolitika által engedélyezett különböző szerveződési stratégiái. (A Volksbund az MNNE-vel szemben már kiépíthette a regionális szintet, valamint létrehozhatta az egyes konkrét – jellemzően háborúval összefüggő – feladatokra koncentrálnak szervezeti egységeit, női és fiatalokat összefogó szervezeteit; a közigazgatás szervezetei pedig alig gördítettek akadályt a tevékenysége elé stb.) De nemcsak az országos vezetőség mikro szintre irányuló aktivitása rekonstruálható a dokumentumok segítségével, hanem (ha hézagosan is) a helyi csoportok helyi és regionális szintű

aktivitásának formái, a mezőgazdasági termelés által meghatározott ciklikussága, a helyi közösségek önképe, sőt a közösségen belüli viták természete is.

A kutatás kezdetén még azt a célt tűztem ki magam elé, hogy több adatbázist és térképet készítek majd, melyek segítségével mind a témával foglalkozó szakemberek, mind pedig az érdeklődő közvélemény képet kaphat az MNNE és a Volksbund regionális és helyi szintű aktivitásáról. (A projekt kidolgozása idején még nem terveztem az adatbázis honlapon való megjelenítését, azokat csupán az aktivitás-térképek bázisának szántam.) Időközben a technikai munkában segítségemre lévő szakemberek meggyőztek arról, hogy nincs szükség egymástól elkülönülő adatbázisokra, és korszakok szerint létrehozott majdhogynem statikus térképekre, hanem a megfelelő programok segítségével az egy adatbázisba rendezett információk kereshetővé, szűrhetővé, s ez által jobban használhatóvá tehetők. Erre építve pedig egy dinamikus térképen megjeleníthető az egész időszak minden helyi szintű aktivitása.

A Társadalomtudományi Kutatóintézet Kisebbségkutató Intézetének honlapján elérhetővé tett adatbázis jelen pillanatban 6300 helyi és regionális szinten megvalósult eseményt rögzít. Csak azok a trianoni Magyarországon, majd 1938 után a visszatért területeken is lezajlott események kerülhettek bele, melyek megtörténtéről levéltári, vagy hírlapi források beszámolnak, s az aktivitást dátumhoz is kötik. Az adatbázis a jövőben feltárandó események későbbi rögzítésére is alkalmas, sőt úgy alakítottuk ki, hogy alkalmassá válják képek és dokumentumok majdani megjelenítésére is. A projekt ezen része tehát nem zárul le, az adatbázis további építése – egyfajta szolgáltatásként – a jövőben is folyik majd.

Az események megjelenítése egy dinamikus térképen történik – ugyanazon a honlapon. A térkép feltünteti a (mai) megyei és járási közigazgatási egységeket, de egy jobb felső sarokban található ikon segítségével a felhasználó műholdas megjelenítésre is átválthat, amelynek segítségével mind a domborzati viszonyok, mind pedig a települések szerkezete megismerhető. A térképen megjelenített események a szabadszavas keresés, a helyszín, az évszám, ill. a vizsgált időintervallum megadása révén tovább szűkíthetők – természetesen egy keresésen belül akár egyszerre is. Az aktivitás típusa kapcsán külön leválogathatók azok az események, amelyek valamilyen konfliktussal jártak. Ily módon minden felhasználó elkészítheti az érdeklődésére leginkább számot tartó térképet.

A felhasználóbarát megjelenítés érdekében az egyes településeken történt eseményeket jelző (gráf-szerűen elrendezett) ikonokra kattintva kibomlik egy felület, melyen olvasható az adott esemény és a hozzá kapcsolódó dátum. Emellett mind az adatbázisban, mind a térképen egy-egy linkben elérhetővé tettük az érintett település *Wikipédia* oldalát, valamint a településre vonatkozó valamennyi népszámlálás nemzetiségi és felekezeti adatsorait. (Ez

utóbbiak az Országgyűlési Könyvtár „Magyarország mai településeinek etnikai adatbázisa 1870–2011” című oldalára mutatnak.) Ez a szolgáltatás hozzájárulhat ahhoz, hogy akinek az érdeklődését egy település felkeltette, többet is megtudjon annak múltjáról, s jelenéről.

A projekt keretében megjelentetünk egy tanulmánykötetet, *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Helyi közösségek és nemzetiségpolitika* címmel Tóth Ágnes társszerkesztésével, az Argumentum kiadó gondozásában. A 11 tanulmányból 6 foglalkozik a két világháború közötti német szervezetek helyi szintre koncentráló vizsgálatával, a fennmaradó 5 pedig az 1945-öt követő időszakokkal. A szerzők a német kisebbség 20. századi történetének elismert kutatói, akik a kérdéskör egy-egy aspektusát vizsgálták meg. (A magyar közigazgatást, az egyházakat, az oktatást, a német egyesületek helyi szerveződéseit, a német ifjúság kérdését.) A kötet bevezető tanulmányában összefoglaltam a magyar állam 20. századi nemzetiségpolitikájának főbb jellemzőit, korszakok szerint. A kötet túl van a kiadói szerkesztésen, megjelenése 2020 tavaszán várható, s minden bizonnyal nagy érdeklődésre tarthat számot, mert a magyarországi németek történetének helyi szintre koncentráló – jelentős részben új kutatási eredményekre építő – feldolgozásával nem foglalkozott még egyetlen tanulmánykötet sem.

A projekt időszaka alatt a tanulmánykötet mellett 5 tanulmány készült el, ezek közül az egyik német nyelven. 3 tanulmány megjelent, kettő pedig megjelenés alatt áll. Három a két világháború közötti magyarországi nemzetiségpolitikát vizsgálja, hangsúlyosan a német kisebbségre koncentrálva. A további két tanulmány egyike az MNNE és a Volksbund emlékezetpolitikai aktivitására koncentrál, melynek az volt a célja, hogy a közösségként a húszas években még nem tételezhető trianoni magyarországi németsegből egy közösséget teremtsen a közös múlt (származás, betelepülés) hívószavának – többek között a sajtó révén történő – evidenciává tételével. A másik tanulmány a Jakob Bleyer és Rudolf Brandsch vitacikkei által kavart hullámokat elemezve vizsgálja a hivatalos Magyarország német-képét és a német kisebbségi vezetők ön-, és közösség-képét. A kutatás során felhalmozott dokumentumok a jövőben további tanulmányok elkészítésének alapjául szolgálnak majd.

A kutatás eredményeinek bemutatására egy monográfia kéziratának elkészítését is vállaltam. Bár az egyéb terveket sikerült megvalósítanom, sőt be nem tervezett eredményeket is sikerült felmutatni (kereshető adatbázis honlapon való megjelenítése, tanulmánykötet kiadása), ezt a vállalkásomat csak részben tudtam teljesíteni, mivel a levéltári forrásfeltárás, s az ezen alapuló adatbázis építés az eredetileg tervezettnél sokkal több időt vett el a projektből. Még akkor is így van ez, ha az NKFIH hozzájárult a projekt meghosszabbításához. Eddig csak fejezetek készültek el a szövegből, a kézirat első változata az év végére várható.

PUBLIKÁCIÓK

A magyarországi német szervezetek helyi és regionális szintű aktivitása 1924 és 1945 között (Adatbázis)

<https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/magyarorszagi-nemet-szervezetek-aktivitasa-1924-1945>

<https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-1945>

A magyarországi német szervezetek helyi és regionális szintű aktivitása 1924 és 1945 között (Aktivitástérkép)

<https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/magyarorszagi-nemet-szervezetek-aktivitasa-1924-1945>

<http://nemetaktivitas1924-1945.tk.mta.hu/>

A projekt során már megjelent tanulmányok:

Magyarország nemzetiségpolitikája a két világháború között (1918-1938). KISEBBSÉGKUTATÁS, 2018/2 sz. 40-67.

https://www.academia.edu/38690999/Magyarorsz%C3%A1g_nemzetis%C3%A9gpolitik%C3%A1ja_a_k%C3%A9t_vil%C3%A1gh%C3%A1bor%C3%BA_k%C3%B6z%C3%B6tt_1918-1938

A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban (1930-1931). REGIO, 2017/1. sz. 41-71.

https://www.academia.edu/38692415/A_kisebbs%C3%A9gek_kategoriz%C3%A1s%C3%A1nak_k%C3%ADs%C3%A9rlete_mint_politikai_fegyver_a_magyar-n%C3%A9met_kapcsolatokban_1930-1931

A magyarországi német szervezetek történelempolitikai törekvései és a német kisebbségi sajtó (1921–1944) In: Filep, Tamás Gusztáv (szerk.) Ünnepek és felejtés: Emlékezet, identitás, politika. Budapest, Kalligram Kiadó, 2018. 87-118.

https://www.academia.edu/38690179/A_magyarorsz%C3%A1gi_n%C3%A9met_szervezetek_t%C3%B6rt%C3%A9nelempolitikai_t%C3%B6rekv%C3%A9sei_%C3%A9s_a_n%C3%A9met_kisebbs%C3%A9gi_sajt%C3%B3_1921_1944

A még nem nyilvános kéziratok itt érhetők el:

<https://file.tk.mta.hu/index.php/s/TokWgL3obrFc6ar>

A nem nyilvános kataszterek elérhetősége:

<https://file.tk.mta.hu/index.php/s/sWSeGAtS47Tf2rX>

ELŐADÁSOK

Konferencia: Die Neuordnung Südosteuropas nach dem Ersten Weltkrieg. Pläne, Umsetzung, Folgen

Beograd, KGKDS, 2019. október 31 – november 2.

Előadás: Die Minderheitenpolitik im Nach-Trianon Ungarn

Konferencia: A magyar kisebbségek politikai integrációjának lehetőségei és korlátai a két világháború között

Budapest, TK KI, 2019. október 15.

Előadás: Német kisebbségek politikai stratégiái Közép- és Délkelet-Európában

Konferencia: Hatalomváltás és társadalom a Kárpát-medence térségében. A szuverén hatalom változásainak hatásai a társadalomra (16–20. század)

Tengelic, MTT, 2019. aug. 14–16.

Előadás: A magyarországi német szervezetek etnikai mobilizációs stratégiái (1924–1944)

Konferencia: A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Helyi közösségek és nemzetiségpolitika

Budapest, Az MTA TK KI – PTE BTK Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék, 2018. okt. 16.

Előadás: A magyar nemzetiségpolitika és a német kisebbség az elmúlt 100 évben

Konferencia: Az emlékezés politikája

Budapest, MTA TK KI, 2017. dec. 5.

Előadás: A sajtó szerepe a magyarországi németek emlékezetpolitikai törekvéseiben, 1920–1945.

Konferencia: Márciusi Front 80: sokrétű problémák – újszerű megközelítések

Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017. dec. 1.

Előadás: „Pángermán izgatás” Magyarországon: célok, ágensek hálók.

Konferencia.: Nation/State/Diversity in the Danube Region, 1918–1948.

Budapest, ELTE, 2017. szept. 8.

Előadás: Die Nationalitätenpolitik von Ungarn zwischen 1918 und 1948 mit besonderem Hinblick auf die Ungarndeutschen.

Konferencia: Nationalstaat und ethnische Homogenisierung

Cluj, KGKDS, 2015. okt. 8–10.

Előadás: Eine feste Burg ist unsre Nation? Ungarische Nationalitätenpolitik in der Zwischenkriegszeit

Eiler Ferenc

Budapest, 2020. január 29.